MASCULINITAT, EDUCACIÓ I SALUT

Masculinitats, cos i salut: un assaig des de la narrativa

Benno de Keijzer, Olga Beatriz Cuéllar

Il·lustració de Lara Lars

L'objectiu d'aquest article és el d'establir un diàleg-mirall entre diferents mirades per pensar i contribuir en la transformació de la relació entre la construcció de la masculinitat, el risc, la malaltia i la salut buscant a apuntar cap a una experiència salutogénica, és a dir, de cura i promoció de la salut. Busca un diàleg entre la mirada social, cultural i l'experiència; entre l'aportació quantitativa i la vivència qualitativa. Partim de fonts diferents com l'informe Masculinitats i Salut a les Amèriques [1] i els "Tallers de Literatura, Memòria i Identitat", així com fonts literàries pertinents.

Les masculinitats i la salut

Entrats al segle XXI és cada vegada més evident que el que coneixem com a masculinitat no només és bastant divers (portant-nos a parlar de masculinitats) sinó que, sobre la diferenciació biològica dels sexes, es construeixen a cada societat i època una sèrie de nocions sobre el que són i han de ser en els homes, freqüentment oposat al que s'espera de les dones. Moltes d'aquestes nocions es van convertint en mandats com són el ser proveïdor, ser competitiu, tenir el "privilegi" de l'ús de la violència, ser heterosexual i negar aspectes humans de l'emocionalitat.

Creixen les referències que mostren que molts d'aquests mandats comporten un risc per a la salut de les dones, de nenes i nens i dels mateixos homes. En un estudi per a l'Organització Panamericana de la Salut [2] vam concloure que, sens dubte, els homes continuen ocupant un lloc privilegiat a la majoria de les societats i contextos, però que això va acompanyat d'importants costos en la salut (de les dones i dels mateixos homes), començant per una esperança de vida en néixer al voltant de 5 anys menor que les dones al continent americà (semblant a Europa). Com a únic exemple estadístic compartim aquesta anàlisi des de la mortalitat dels homes en el seu curs de vida.

> Els homes continuen ocupant un lloc privilegiat a la majoria de les societats i contextos, però això va acompanyat d'importants costos en la salut de les dones i dels mateixos homes

En el pla epidemiològic podem trobar clares referències de la manera en què la masculinitat hegemònica genera costos enormes en la salut dels homes. Les anàlisis de les principals causes de mortalitat dels homes en el seu curs de vida [3] mostren clarament quatre conjunts de problemes de salut: els que tenen a veure amb les morts violentes (homicidis, accidents viaris i laborals, ofegaments i el suïcidi com a marcador de la falta de capacitat de demanar ajuda davant del malestar subjectiu) [4], les morts associades al consum de substàncies (alcohol, altres drogues i la meitat de les cirrosis hepàtiques) i el VIH-sida que continua relacionant-se amb la manca de precaució en l'àmbit de la sexualitat. Això fa que un de cada cinc homes no arribi als 50 anys d'edat. A més, trobem la presència dels homes en les morts de dones per homicidi i en una gran proporció dels accidents. El quart té a veure amb les malalties cronicodegeneratives: la diabetis, els problemes cardíacs i els accidents vasculars cerebrals. Així, la salut apareix com un àmbit crític per analitzar la masculinitat hegemònica o dominant i desenvolupar propostes transformatives.

La construcció de la identitat de gènere

En l'àmbit de la salut tenim també diferents mirades o paradigmes: subdisciplines com la patologia posen de manifest els danys biològics causats per la malaltia, mentre que la medicina s'enfoca primàriament en la cura i la prevenció d'un dany més gran als cossos individuals. La salut pública es preocupa dels processos col·lectius tant en la seva cura com en la prevenció, i la salut col·lectiva denuncia els factors estructurals socials i econòmics que són subjacents en l'emmalaltir i morir de diferents conjunts socials. Però quines disciplines posen de manifest el patiment? De l'experiència subjectiva d'emmalaltir, morir o de ser saludable? Pot ser que ho sigui la psicologia en les seves variants més humanistes o psicoanalítiques, així com la sociologia de les emocions, entre d'altres. Però està també la filosofia i l'art que, en primera o tercera persona ens transporta a aquesta experiència fonamental. I és des d'aquesta perspectiva que volem sensibilitzar sobre el procés salut-malaltia-cura en els homes reprenent la literatura —que provoca i permet mirar-se al mirall de diversos personatges i "viure'ns" des de les històries d'altres— i l'escriptura

autobiogràfica.

Respecte al cos, Virginia Woolf narra:

> El cuerpo actúa todo el día y toda la noche; se embota o se espabila, se ruboriza o palidece, se hace de cera con el calor de junio, se endurece como el cebo entre las nieblas de febrero. La criatura que está dentro sólo puede mirar a través del cristal, ya que esté manchado o sea color de rosa; no puede separarse del cuerpo, como la funda de un cuchillo o la vaina de un guisante, ni por un segundo; debe soportar entera la interminable procesión de cambios, calor y frío, comodidad e incomodidad, hambre y hartazgo, salud y enfermedad, hasta que se produzca la inevitable catástrofe; el cuerpo se hace añicos y el alma (según dicen) escapa. Pero de todo este drama diario del cuerpo no queda registro.
>
> Woolf, Virginia (2019). Estar enfermo. Barcelona: Alba.

Woolf escriu això el 1925, quan Thomas Mann recentment havia publicat *La muntanya màgica* (1924). Molt després, Solgenitsin reprèn una perspectiva semblant a *Un pavelló de cancerosos* (1960).

> El risc de patir esdeveniments traumàtics pels “mandats de la masculinitat patriarcal”, s’expressa en l’exercici de la violència física com a manera de “resoldre” conflictes, així com en el fet de contenir emocions que els fan semblar “febles o fràgils”

Pel que fa al poder de l’escriptura, l’escriptor Juan José Millás, al seu llibre *El mundo*, esmenta:

> Mi padre presumía de haber sido el primero en fabricar un bisturí eléctrico en España, aunque seguramente tomó la idea de una publicación extranjera. Recuerdo haberle visto inclinado sobre la mesa del taller, efectuando cortes en un filete de vaca, asombrado por la precisión y la limpieza del tajo. No olvidaré nunca el momento en el que se volvió hacia mí, que lo observaba un poco asustado, para pronunciar aquella frase fundacional: “Fíjate,

> Juanjo, cauteriza la herida en el momento de producirla. Cuando escribo a mano, sobre un cuaderno, como ahora, creo que me parezco un poco a mi padre en el acto de probar el bisturí eléctrico, pues la escritura abre y cauteriza al mismo tiempo las heridas.
>
> Millás, Juan José (2008). El mundo. México: Planeta.

Ara bé, quines diferències s'han trobat pel que fa a la relació amb la seva salut entre les dones i els homes? Com és que el mandat de gènere afecta la salut dels homes, específicament? En primer lloc, trobem que existeix una disposició més gran de les dones a recordar, escriure i compartir les seves experiències, la qual cosa és el procés que proposem per a la major consciència des d'on i com es manifesta la identitat de gènere, això es manifesta en la quantitat d'assistents homes als tallers en una proporció del 40% i que la seva permanència fins al final del taller és del 20%. Una altra diferència fonamental és que a les dones estan més desenvolupades les habilitats per contactar amb les seves emocions; es permeten expressar-les obertament. És més difícil que els homes trenquin les resistències per contactar, aprofundir, escriure i compartir les seves emocions, així com identificar les formes que els discursos de poder establerts els conformen. Refrenar les emocions i sentiments està normalitzat. Tanmateix, això ha estat possible gairebé en la totalitat dels qui arriben fins al final del taller.

El que s'observa pel que fa al comportament manifest en els escrits dels homes sobre el risc de patir esdeveniments traumàtics pels "mandats de la masculinitat patriarcal", s'expressen, sobretot, en l'exercici de la violència física com a manera de "resoldre" conflictes, així com en el fet de contenir emocions que els fan semblar "febles o fràgils", la qual cosa pot provocar, en molts casos, el desenvolupament d'inseguretats, complexos, pors i ira. També la manera de relacionar-se entre els seus iguals competint i degradant-se amb sobrenoms pel seu aspecte físic (corpulència), color de pell, estrat econòmic, social, cultural i en referència degradant, misògina i homofòbica si té conductes "efeminades", així com en la interiorització de les relacions amb figures d'autoritat, estructura i referència masculina són les que es donen amb els oncles, avis i pares. A la literatura trobem una multiplicitat de textos que descriuen aquest tipus de comportaments que afecten tant la salut física, mental i social. En triem alguns per identificar-los i reflexionar sobre com s'han viscut i els han afectat en diferents àmbits. S'utilitzen contes i fragments d'autors com, per exemple, Juan Villoro, Javier Marías, José Agustín, Javier Cercas, Enrique Serna, entre altres textos literaris des de les mirades d'homes i de dones en un exercici d'apropiació de l'escriptura.

Citarem un exemple que, encara que conté llenguatge col·loquial particular de Mèxic, és comprensible en el context i permet observar conductes de violència normalitzada que pot ajudar als participants a identificar-les. Són fragments finals del conte *Mañana lloraré* d'Héctor Aguilar Camín (després d'un plet que dos bessons provoquen per defensar el "pudor" de la seva germana, la qual cosa també és un exercici de violència sobre ella i el cos de les dones en estat d'"indefensió" i possessió-cosificació):

> —¡Qué manera de madrearse muchachos!— decía el judicial adentro, instalado ya en la sala de doña Raquel Casares. —Me recuerda mis buenas épocas, madrizas donde quiera, la Romita, la Candelaria, Martínez de la Torre, Atencingo—.
> […] Alatriste caminaba frente a él y se miraba incrédulamente las manos. […] Subió hasta el primer rellano y miró nuevamente el desastre en el jol: Gamiochipi con las manos crispadas en la cabeza, el rostro desfigurado de Morales, el ahogo de Changoleón, los sudores de Geme Tico por el dolor de la fractura que empezaba a licuar nuevamente los grumos de sangre en su pelo, la horrenda parte izquierda del rostro de Geme Taco, la nariz fracturada de El Cuero, la raya morada en el perfil de Colington. Y el agente perorando entre ellos, exhumando sus muertos.
> […] Entró al baño y se echó agua fría en las manos largamente, hasta entumecerlas. Algo empezó a voltearse dentro de él. —No voy a llorar— repitió en voz alta. —Por lo menos no voy a llorar hoy—. Miró fijamente sus manos insensibles, esas manos desconocidas y ajenas, entumecidas por el agua que corría transparente sobre ellas, luego alzó los ojos y miró en el espejo la cara de un tipo al que tampoco conocía.
> —Qué pendejada— le dijo el tipo del espejo intentando una sonrisa.
> —Qué pendejada— respondió Alatriste intentando la suya.
> Pero los dos lloraban como puercos…
>
> Aguilar Camín, Héctor. (1989). “Mañana lloraré” en Lo fugitivo permanece, 21 cuentos mexicanos. Selección/presentación de Carlos Monsiváis. México. Secretaría de Educación Pública.

Aquesta manera de “viure” la masculinitat acostuma a generar-se des de la socialització primària i després en l’adolescència on és central la vivència del cos. Respecte el cos en els homes, per exemple, Juan José Millás, a *La vida a ratos*, ens diu:

> A la literatura trobem una multiplicitat de textos que descriuen aquest tipus de manera de relacionar-se entre els seus iguals, competint i degradant-se, que afecten tant la salut física, mental i social

> Lunes. La pregunta es: ¿tengo un cuerpo o soy mi cuerpo? De joven, tienes un cuerpo al que conduces alocadamente, como corresponde a la enajenación propia de esos años. Lo pones a ciento ochenta por hora, lo pasas de revoluciones y casi siempre te responde.
>
> Durante esa época, la identificación entre tu cuerpo y tú no es demasiado alta: la misma que tienes con un juguete o con un coche. Tu juguete se puede estropear, tu coche puede envejecer, pero tú sigues ahí, rompiendo la pana como un tío. Quiere decirse que no crees en la muerte. Pero a medida que pasan los años, misteriosamente, uno se va convirtiendo en su cuerpo.
>
> Un día te levantas de la cama, caminas hacia el espejo, te miras y la revelación que alcanza de golpe: yo soy mi cuerpo, yo soy esto, yo soy mi continente y contenido, todo a la vez. Si un texto, literario o no, pudiera hablarse a sí mismo llegaría a la misma conclusión: mi contenido es mi forma. De modo, decíamos, que a partir de cierta edad el cuerpo deja de ser el vehículo del yo para convertirse en el yo del vehículo. Una revelación que acojona.
>
> Millás, Juan José (2019). La vida a ratos. Ciudad de México: Alfaguara.

Millás confirma el que ens aporten els estudis de masculinitats: els homes creixen amb una percepció d'invulnerabilitat que els col·loca en situacions de risc en sentir-se vulnerables; percebre's en un lloc poc masculí és sinònim de debilitat que dificulta l'acte de demanar ajuda. Aquesta vulnerabilitat pot, no sempre, anar-se'n acceptant a mesura que avança el curs de vida, encara que l'experiència de ser "pacient" continuï sent difícil i contradictòria, i més quan es deté una petita o gran quota de poder. Vegem l'emperador Adrià, interpretat amb mestria per Marguerite Yourcenar:

> Me tendí sobre un lecho luego de despojarme del manto y la túnica. Evito detalles que te resultarían tan desagradables como a mí mismo y la descripción del cuerpo de un hombre que envejece y se prepara a morir de una hidropesía del corazón… Es difícil seguir siendo emperador ante un médico y también es difícil guardar la calidad de hombre… El ojo del médico Hermógenes sólo veía en mí un saco de humores, una triste amalgama de linfa y de sangre…

> Tendré la suerte de ser el mejor atendido de los enfermos, pero nada puede exceder de los límites prescritos; mis piernas hinchadas ya no me sostienen durante las largas ceremonias romanas; me sofoco; y tengo 60 años… He llegado a la edad en que la vida, para cualquier hombre, es una derrota aceptada.
>
> Yourcenar, Marguerite (1980). Memorias de Adriano. Trad. de Julio Cortázar. Buenos Aires: Ed. Sudamericana.

A continuació l'obra relata porcions de la seva vida a les quals ha renunciat: la cacera, muntar a cavall, menjar massa, les voluptuositats de l'amor «i, de totes les felicitats que lentament m'abandonen, el son és una de les precioses i també de les més comunes.»

Els homes davant la malaltia i el dol

El tema de la cura a la salut i la malaltia és un tema que s'ha feminitzat com a resultat de la divisió sexual del treball. Això es dona també a la cura dels homes, sobretot quan són nens, adolescents o adults grans. Un home jove es veu confrontat amb el fet de cuidar el seu pare. D'això se n'adona Mario Sánchez Carbajal en esmentar l'enèsim internament del seu pare, qui escassament es va cuidar a si mateix i poc es deixa cuidar. Juntament amb la seva mare han de buscar la manera de reorganitzar les seves vides per donar suport a la cura hospitalària del pare… «y así procuraríamos hacer nuestra vida en torno a la vida de mi padre como alrededor de un sol salvaje y quebradizo; un sol de vidrio que no poseía las palabras para nombrarnos, pero que nos tenía amarrados girando en torno a él igual que esos caballos salvajes que para ser domeñados necesitan miles de vueltas alrededor de un hombre que no tiene ni la mitad del tamaño del animal.» [5]

Sobre aquesta qüestió de la cura durant la malaltia, l'experiència de la pandèmia ha visibilitzat amb contundència i ha contribuït, en molts sentits, a reforçar les desigualtats de gènere, encara que en alguns sectors dels homes, en posar-ho en dubte, han pogut assumir-ho com un repte cap a la igualtat i la cura. Ivonne Laus descriu molt bé l'efecte en la salut mental del confinament dels sectors que tenen el luxe de poder treballar des de casa seva al estar vivint a:

> El moviment de les dones a favor de canvis profunds respecte a la inequitat, injustícia i violència de gènere ha visibilitzat també la urgència de conèixer i reconèixer que el mandat patriarcal té a veure amb una societat jerarquitzada on la violència i la desigualtat s'han normalitzat

> Esta alteridad insoportable que hoy es el mundo, padezco el silencio en la boca, en la comisura de estos labios renunciados que no mojan nada, que no pronuncian nada, que no escupen, que no beben de la copa de nadie, en sus mesas, en sus casas, en sus calles. El abismo de los ojos, que resbalan desprevenidos en la pendiente de la curva de la enfermedad. Y, otra vez, el murmullo, ese ese zumbido en los oídos, pero estridente, que ensordece la tarde, al son de la cantinela de la sirena mortífera que suena todos los días, inequívocamente, a las seis.
>
> Las manos anestesiadas de no tocar. Los pies entumecidos de sopesar su camino entre el baño, la cama, la cocina y la sala de estar. La mente detenida en las 17 pulgadas con brillo automático del ordenador de una vida ermitaña potenciada al extremo en defensa de toda la humanidad
>
> Laus, Ivonne (2020). En Crónicas de la Pandemia. Coordinado por Collado P., Nettel G. y Weiss, Y. México. UNAM.

Als homes, la pandèmia els va confrontar amb la vulnerabilitat i la por, amb la necessitat de cuidar-se per cuidar i amb el repte de gestionar els malestars tant laborals com domèstics. No és un accident que importants líders de diversos països es neguessin a utilitzar mascareta per després emmalaltir de COVID-19. La pandèmia també qüestiona la idea de progrés capitalista i neoliberal i la seva relació depredadora amb la naturalesa —un desenvolupament de tall patriarcal—. En la feminització del treball de cura, moltes dones acaben cuidant dones i homes en tot el transcurs de la vida, funcionant freqüentment com a "ambaixadores" dels malestars masculins en els serveis de salut.

Pel que fa a la cura i el coneixement de les diferents etapes evolutives del cos a la vida, els discursos de poder i control que interioritzen els homes poden generar una menor tolerància envers la vulnerabilitat corporal que, com qualsevol ésser viu, manifesta i, per tant, la visió de la pròpia vida com un procés que inclou la mort com una part natural. En aquest sentit, existeix una certa dificultat per identificar com és que la visió de la masculinitat hegemònica els posa en un risc més gran per assumir una qualitat de vida més saludable, que no els exposi a actes violents, i en la prevenció i cura de la seva salut en el més ampli sentit, redundant d'aquesta manera en una qualitat del propi procés de vida i, per tant, de mort. Respecte a la vivència del dol, és important permetre's sentir el dolor, la tristesa i la fragilitat de la pèrdua per elaborar el dol (entre altres manifestacions). Si aquestes emocions i sentiments es conceben com a sinònim de debilitat o de ser "femení", generaran un dol complicat o no elaborat i acabaran tenint un cost en la salut pròpia i de les persones properes.

A tall de conclusió

El moviment de les dones a favor de canvis profunds respecte a la inequitat, injustícia i violència de gènere ha visibilitzat també la urgència de conèixer i reconèixer que el mandat patriarcal té a veure amb una societat jerarquitzada on la violència i la desigualtat s'han normalitzat i que té un cost també en els homes (encara que no d'igual manera i proporció) [6]. L'esmentat moviment impulsa la creació de noves formes de construir-nos, de relacionar-nos, de fer política, exercir justícia, de crear xarxes de teixit col·lectiu amb un altre tipus de valors en la pròpia mirada i escolta d'un mateix i dels altres. Aquest text busca contribuir a mostrar les formes en què la masculinitat hegemònica afecta també els homes i que els privilegis encara prevalents tenen importants costos tant per a dones com per als homes. Des de la cura d'un mateix, com a categoria política, els homes poden revisar i reconstruir la seva identitat, superar mandats i estereotips per expandir aquesta cura als i les altres, així com al planeta. En aquest camí hem volgut posar èmfasi en el poder de la literatura i l'escriptura autobiogràfica amb un programa que pugui actuar com a mirall, mecanisme de sensibilització i de conscientització, així com un espai que possibiliti el diàleg entre gèneres i generacions.

REFERÈNCIES

1 — Organització Panamericana de la Salut (2019). *Masculinitats i salut a les Amèriques*. Washington DC: OPS.
2 — Ibídem.
3 — Ibídem.
4 — Una lectura sobre això és *El otro yo*, de Mario Benedetti a *La muerte y otras sorpresas* que permet observar la difícil relació dels homes amb les emocions considerades com no masculines.
5 — Sánchez Carbajal, Marcos (2017). *Bilis Negra*. Ciudad de México: INBA.
6 — Reconeixem que aquest text està desenvolupat en una forma molt binària comparant homes i dones. Evidentment la societat és molt més diversa i complexa i en això la literatura també serà un extraordinari instrument de sensibilització.

Benno de Keijzer
Benno de Keijzer és metge per la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic i professor als Màsters de Salut Pública, Estudis de Gènere i Salut, Art i Comunitat de la Universitat Veracruzana de Mèxic. La seva trajectòria professional combina els estudis de medicina amb l'antropologia social i la salut mental comunitària. S'ha especialitzat en l'anàlisi i la recerca d'estratègies transformatives de les masculinitats, tant en la prevenció de la violència cap a les dones com en l'àmbit de la salut i l'autocura de dones i homes. Durant els últims tres anys, ha participat als tallers "Literatura, Memòria i Identitat" conduïts per Olga Beatriz.

Olga Beatriz Cuéllar

Olga Beatriz Cuéllar és sociòloga per la Universitat Nacional Autònoma de Mèxic. Al llarg de més de vint anys, ha acumulat experiència en el treball amb nens i nenes, joves i adults en tallers de desenvolupament d'habilitats de pensament, socials i afectives, en àmbits escolars, biblioteques públiques i circuits privats de Mèxic. És col·laboradora de l'associació civil Documentación y Estudios de Mujeres (DEMAC) i coordina el taller "Literatura, Memòria i Identitat Masculina" a Veracruz, des d'on es proposa despertar la memòria i produir textos autobiogràfics a través de la lectura de textos literaris.